

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.117>
УДК 94(477)

Олена РУСИНА,

провідна наукова співробітниця
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Київ, Україна

Olena RUSYNA,

Leading Researcher at the Department
of History of Ukraine of the Middle Ages
and Early Modern Times,
Institute of the History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History, Senior Research Associate,
Kyiv, Ukraine

e-mail: erusina@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

До проблеми походження Радзивіллівського літопису

Радзивіллівський літопис є унікальною кириличною пам'яткою кінця 15 ст., у якій проілюстровано історичні події від легендарних початків Русі до 13 ст. На жаль, ані текст літопису, ані його мініатюри не проливають світло на місце й обставини появи манускрипту. Це спричиняє інтерес дослідників до наявних у ньому маргіналій, які первісно цікавили фахівців лише у контексті побутування літопису. Основною метою статті є розгляд спроб аналізувати екстратексти манускрипту під кутом зору його генези, вивчення досягнутих на цьому шляху наукових результатів й оцінка продуктивності такого підходу. Він присутній у працях авторів, які вважають пам'ятку волинською за походженням. Підґрунтя «волинської» концепції становить одна з маргіналій Радзивіллівського літопису з проблематичним датуванням, яке є різним у її речників. Аналіз пов'язаних з цим теоретичних конструкцій було здійснено на підставі дотичного історичного фактажу; у результаті зроблено висновок про наукову неспроможність згаданої концепції та її безперспективність. Водночас у статті запропоноване авторське бачення цього питання в контексті колізій політичної історії Смоленська зламу 15–16 ст.

Ключові слова: Радзивіллівський літопис, Волинь, Смоленськ, Велике князівство Литовське, літописання, маргіналії.

The Provenance of the Radziwill Chronicle

The Radziwill chronicle is a unique illuminated Cyrillic manuscript of the late 15th century. Its miniatures cover historical period from the mythical beginnings of Rus' up to the early 13th century. Unfortunately, neither chronicle's text nor its miniatures shed light on the milieu and place of its creation. This fact causes scholarly interest in the manuscript's marginalia which were analyzed earlier just in the context of pre-Radziwill stages of its existence. The attempts to study extratexts of the Radziwill chronicle through the prism of its origin are the main object of the paper. It seems to be the issue of great importance to assess the ensuing results and thus the efficiency of this new methodology. Main attention is paid to the works of those authors who assert that the Radziwill chronicle has Volhynian provenance. Since the times of Oleksii Shakhmatov it is generally believed that the Radziwill chronicle was compiled somewhere in the Western Rus' (in Smolensk or, less likely, Polotsk). This notion is mostly based on the results of the chronicle's linguistic analysis made by Vsevolod Hantsov.

As to the "Volhynian" concept, it originates from a marginal remark with a rather dubious dating. Shakhmatov insisted on the date 1528 while a number of scholars disagree with his opinion proposing 1487 as a date when marginalia emerged. The detailed examination of "Volhynian" theory demonstrated that it has no scholarly value and thus should be completely ignored. In addition to its debunking the paper contains author's vision of the problem in connection with the political history of Smolensk region on the verge of the 15th–16th centuries.

Key words: Radziwill chronicle, Volhynia, Smolensk, Grand Duchy of Lithuania, chronicle-writing, marginalia.

Радзивілівський літопис (далі — РЛ) є, поза сумнівом, однією з найцікавіших пам'яток давнього кириличного письменства з огляду на наявність численних мініатюр, які суттєво збагачують текст, ілюструючи історію Києво-Руської держави. Прикро, що ані текст літопису, ані його мініатюри (у яких відчутні впливи західноєвропейського мистецтва) не містять жодних вказівок на місце й обставини появи манускрипту⁹¹⁹. Це спонукає дослідників звернути увагу на наявні у ньому екстратексти — його маргіналії (чи схоції); розгляд їх під кутом зору походження РЛ і є метою статті.

Варто підкреслити принципову новизну цього підходу: адже до останніх десятиліть ними цікавилися хіба що в контексті побутування РЛ. Йдеться передусім про покрайню нотатку на арк. 157 зв., що містить інформацію хронологічного порядку (рис. 1). Навпроти звістки 1119 р. щодо відрядження Володимиром (Мономахом) свого сина Андрія на княжіння до Володимира (на Волині. — Авт.) якийсь безіменний читач зауважив, що від побудови «володимирської церкви» сплигло вже 368 років.

Першим, хто зацікавився цією ремаркою, був Олексій Шахматов. Вважаючи, що РЛ походить з теренів Північно-Східної Русі⁹²⁰, він пов'язав її з Успенським собором у Володимирі-на-Клязьмі, побудованим, згідно з текстом літопису, у 1160 р.; отже, цю схоцію було датовано 1528 р. Вчений був певен, що ще у 20-х роках 16 ст. рукопис (який у середині наступного століття потрапив до рук Януша Радзивілла) перебував на великоруських землях⁹²¹.

Щоправда, за десятиліття О. Шахматов змінив свої погляди на користь Західної Русі як «батьківщини» літопису. Керуючись лінгвістичними даними («схрещенням білоруських особливостей

Рис. 1. Радзивілівський літопис. Маргіналія на арк. 157 зв.

з великоруськими у тексті Радзивілівського списку»), а також аналізом іконографії (працями Кондакова, Сизова, Айналова), науковець дійшов висновку про те, що РЛ (як і його протограф), найімовірніше постав у Смоленську (який, нагадаємо, у 15 ст. перебував у складі Литовської держави): «Тут більше, ніж у будь-якому іншому місті Західної Русі, цікавилися суздальським, московським і новгородським літописанням, як це впливає, зокрема, з літопису Авраамки, укладеного у 1495 р. у Смоленську»⁹²².

Невдовзі, у 1915–1916 рр., велику роботу щодо з'ясування мовних рис РЛ провів учень Шахматова — лінгвіст Всеволод Ганцов, чия стаття побачила світ лише у 1920-х роках. За його словами, «у той час, як історико-літературний аналіз

⁹¹⁹ З часовими характеристиками ситуація значно краща: за філігранями рукопис датується останніми десятиліттями 15 ст. Сама ж історія РЛ простежується з середини 17 ст., коли літопис було подаровано князю Янушу Радзивілли.

⁹²⁰ Окреслюючи територію Московського чи Володимирського повітів як регіон, де постав РЛ, Шахматов, зрозуміло, керувався структурою й змістом літопису. Він складається з «Повісті временних літ» та літописних звісток, які з другої половини 12 ст. стосуються (переважно) «Суздальської Русі, Володимирського великого княжіння; після 6694 (1186) року Південна Русь цікавить літописця лише настільки, наскільки в тамтешніх подіях брав участь великий князь Всеволод Юрійович» (Шахматов А. А. Описание рукописи. Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись. Ч. 2: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. Санкт-Петербург, 1902. С. 2, 18). Паралельно Шахматов наголошував, що «ніяких даних для твердження, що Радзивілівський літопис постав у Західній Русі, не існує».

⁹²¹ Шахматов А. А. Описание рукописи. С. 2, 7.

⁹²² Шахматов А. А. Заметка о месте составления Радзивилловского (Кенигсбергского) списка летописи. Сборник в честь 70-летия профессора Д. Н. Анучина. Москва, 1913. С. 73–74.

складу літопису безсумнівно вказує, що в його основі лежить суздальське літописання, аналіз мови літопису так само безсумнівно приводить нас до висновку, що Радзивілівський список — пам'ятка західноруська»⁹²³. Що ж стосується Шахматова, то після 1902 р. дослідник не звертався до питання про маргіналії РЛ.

Знову в поле зору науковців воно потрапило аж за півстоліття. Мистецтвознавиця Ольга Подобедова звернула увагу на деякі з дванадцяти схолій РЛ⁹²⁴, включно з ремаркою щодо «володимирської церкви». Загалом схилившись до датування Шахматова (1528 р.), вона водночас зауважила: «Щоправда, якщо додати ці ж цифри (368. — *Авт.*) до дати літописної звістки, навпроти якої зроблено приписку (1119 р. — *Авт.*), то ми отримуємо 1487 рік, тобто можливий рік виготовлення рукопису, але тоді ця приписка зроблена дуже погано обізнаним читачем»⁹²⁵.

Згодом цю думку розвинув Олексій Чернецов. Він зауважив, що «згадка у приписці Володимирської церкви міститься поруч з літописною оповіддю про Володимир-Волинський, тому пов'язувати її з Успенським собором у Володимирі-на-Клязьмі немає достатніх підстав», і «з цієї ж причини неможна погодитись і з датуванням приписок О. О. Шахматовим». Мовляв, «логічніше додати вказані у приписці роки до суміжної літописної дати (що запропонувала як варіант О. І. Подобедова), тоді виходить 1487 р., що відповідає датуванню (Радзивілівського літопису. — *Авт.*) за філігранями й палеографічним даним» (таким чином, «приписки робилися в процесі виготовлення рукопису»)»⁹²⁶.

Чернецов також коротко схаактеризував решту маргіналій, так чи інакше пов'язаних з містами. Він наголосив на тому, що Володимир-на-Клязьмі в одній з них названо «московським» і це визначення «свідчить, скоріше, на користь створення рукопису за межами Московської держави». Водночас дослідник акцентував інтерес автора схолій до Полоцька; той також схвалював давні вікові порядки («давніны»), що виразно корелювало з боротьбою міщанства Литовської держави

за свої права (зокрема, у 1498 р. Полоцьк отримав магдебурзьке право)⁹²⁷.

Утім, Чернецов утримався від категоричних тверджень щодо генези манускрипту: «Ані наявність у Радзивілівському літописі зображень, наявних західноєвропейськими зразками, ані зміст приписок на берегах самі по собі не є достатніми підставами для визначення місця створення рукопису. Однак разом це сильні аргументи на користь гіпотези О. О. Шахматова і В. М. Ганцова про західноруське походження рукопису. Ця гіпотеза видається на сьогодні найбільш обґрунтованою»⁹²⁸.

За два десятиліття після появи спостережень Чернецова його стаття стала вихідним пунктом для побудов Андрія Нікітіна, який сформулював «волинську» теорію походження РЛ. Він зосередився на ремарці про вік «володимирської церкви», впевнено прокламувавши, що ця маргіналія стосується Успенського собору у Володимирі-Волинському (зараз Володимир. — *Авт.*). Дату його побудови, якої немає у найдавніших літописах (включно з РЛ), дослідник знайшов у пізнішому Никонівському літописі — 1160 р. Додавши до неї 368 років і визначивши таким чином час написання схолій (1528 р.), Нікітін, на відміну від Чернецова, пішов далі, вважаючи за можливе деанонімізувати їхнього автора, який, зокрема, цікавився історією Волині (як це випливає з його ремарки про «старшинство» Володимира над Луцьком на арк. 231). Ігноруючи маргіналії, що стосуються інших міст (Києва, Новгород, Полоцька), і ті, які навряд чи можна пов'язати з духовенством, він дійшов висновку про те, що «найвірогіднішим місцем перебування РЛ у 1528 р. є Володимир-Волинський, а його власником — єпископ володимирський Іона II». Ба більше, на думку Нікітіна, саме тут, у Володимирі-Волинському, у 1495–1497 рр. і було створено РЛ з ініціативи єпископа Васіана, «котрий мав для такої роботи всі необхідні засоби й майстрів», оскільки у 1494 р. завершив відновлення тамтешнього Успенського собору, який постраждав під час татарського нападу 1491 р.⁹²⁹

Сформульована Нікітіним думка про волинську генезу РЛ пройшла непоміченою на батьків-

⁹²³ Ганцов В. М. Особенности языка Радзивилловского (Кенигсбергского) списка летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук* (далі — ИОРЯС). Т. 32. Ленинград, 1927. С. 180.

⁹²⁴ Власне, Подобедова наголосила на існуванні ще однієї приписки — імені «Игорь» — на арк. 179 зв., поруч зі сценою вбивства Ігоря Ольговича (Подобедова О. І. Миниатюры русских исторических рукописей: К истории русского лицевого летописания. Москва, 1965. С. 90, прим. 61). Це ж стверджується й у виданні тексту РЛ в «Полном собрании русских летописей» (Радзивилловская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 38. Ленинград, 1989. С. 115) — хоча у факсиміле літопису ми бачимо лише вцілілий при обрізці кінцевий м'який знак.

⁹²⁵ Подобедова О. І. Миниатюры русских исторических рукописей. С. 89, прим. 59.

⁹²⁶ Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 36. Ленинград, 1981. С. 285–286.

⁹²⁷ Там же.

⁹²⁸ Там же. С. 286–287.

⁹²⁹ Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. *Герменевтика древнерусской литературы*. Вып. 11. Москва, 2004. С. 547–550.

щині дослідника, однак цілком очікувано знайшла відгук в Україні. Речником цієї ідеї став Олексій Толочко, який присвятив їй кілька статей зі зоразу іншою аргументацією⁹³⁰. З перспективи аналізу маргіналій РЛ найбільший інтерес становить його англійська публікація 2013 р.⁹³¹, яка через важливість проблематики й брак реакції з боку фахівців, без сумніву, заслуговує на детальний розгляд.

На початку статті дослідник (можливо, зважаючи на її іноземну аудиторію) подає огляд фактів з історії РЛ, встановлених ще на початку минулого століття⁹³², й окреслює своє завдання: довести тезу про Велике князівство Литовське як місце походження РЛ за допомогою присутніх у манускрипті маргіналій (Р. 30–31). Водночас він закидає російським науковцям, що ті, пропонуючи на роль «батьківщини» РЛ Новгород, Суздаль, Москву чи Твер, «керувалися небажанням втратити такий раритет на користь “чужої” національної традиції» (Р. 29). Але про окреслений вище зміст літопису взагалі не йдеться, як і про те, що насправді в науці доволі давно ствердилась думка Шахматова про західноруську генезу РЛ, основана на лінгвістичному аналізові пам'ятки. Її озвучували такі авторитетні науковці, як Артамонов, Арциховський (якого Толочко чомусь за-

писав у прихильники новгородського походження РЛ), Свірін, Рибakov⁹³³. Ба більше, починаючи з 1990-х років у Смоленську стали пропонувати перейменувати РЛ на «Смоленський літопис»⁹³⁴. Звісно, ми можемо не зважати на ці прояви «губернського патріотизму»; та з огляду на усталений консенсус щодо походження РЛ з теренів Західної Русі⁹³⁵ центральний посил публікації Толочка, яка подається як виклик «стійкій тенденції розглядати його (літопис. — Авт.) у контексті національно окресленої “великоруської” культурної традиції», виглядає доволі дивно й недоречно.

Чому, скажімо, він «забув» цікаве дослідження про Івана Рикова, у якому було висловлено думку про те, що «Радзивілівський літопис, з огляду на особливості мови й низку інших ознак, був створений не в північно-східній Русі, а в межах тодішнього Великого князівства Литовського, можливо, в Полоцьку. Не випадково він і пізніше зберігався у білоруських магнатів (тут: Радзивілів. — Авт.)»⁹³⁶. Толочко не тільки знайомий із цією публікацією, а й свого часу повторив цей висновок у своїй рецензії на неї⁹³⁷.

Далі дослідник перелічує дванадцять маргіналій РЛ, відзначаючи, що їхній автор мав навички готичного письма (Р. 32); це, звісно, не можна роз-

⁹³⁰ Передусім це публікації в київському часописі «Ruthenica»: Толочко А. Приписовки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*. Т. 4. Київ, 2005. С. 62–84; его же. «Не преступати предела братня» (об источниках миниатюр Радзивилловской летописи). *Ruthenica*. Т. 12. Київ, 2014. С. 67–81. У першій статті дослідник інтерпретує декілька примальовок в РЛ як зображення «есхатологічних звірів», пов'язуючи їх з очікуванням «кінця світу» в 1492 р.; водночас він стверджує, що РЛ був лише «муляжем», який від самого початку «не призначався для “публікації”». У другій статті на підставі мініатюр РЛ доходить до висновку про те, що з Волині був родом протограф літопису. Див. наші критичні зауваги щодо цих спроб «візуальної текстології»: Русина О. Волинське походження Радзивілівського літопису: аналіз наукової гіпотези. *Київські історичні студії*. 2024. № 2 (19). С. 137–150; її ж. До характеристики скрипторія князя Володимира Васильковича. *Гілея: Науковий вісник*. Вип. 201–202. Київ, 2024. С. 84–90.

⁹³¹ Tolochko O. Notes on the Radziwiłł Codex. *Studi Slavistici*. Vol. 10 (2013). P. 29–42. Надалі ми посилатимемося на цю статтю прямо в тексті, подаючи номер сторінки у круглих дужках.

⁹³² Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. *Труды XIII Археологического съезда*. Т. 2. Москва, 1908. С. 347–348. При цьому Толочко спростовує думку невідомого авторства про РЛ як «“родинну реліквію” Радзивілів, що переходила від покоління до покоління» (Р. 31), яку, здається, ніхто й ніколи не висловлював. Це зайвий раз змушує пошкодувати про те, що посилання у статті подеколи відсутні або ж мають загальний характер, без вказівок на сторінки.

⁹³³ Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Т. 10, вып. 1. Ленинград, 1931. С. 25; Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Томск; Москва, 2004. С. 39–40; Свирин А. Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964. С. 105; Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси: Исследования и заметки. Москва, 1984. С. 239; его же. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. *Радзивилловская летопись*. Кн. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. Санкт-Петербург; Москва, 1994. С. 280–281.

⁹³⁴ Ильин В. В. Смоленск — слово старинное и чарующее: Из истории письменной культуры города. Смоленск, 1992. С. 41; Щелчкова Т. А. «Радзивилловская» или «Смоленская» летопись? *Известия Смоленского государственного ун-та*. 2008. № 4. Исторические науки. С. 174–179.

⁹³⁵ До речі, з огляду на це в мистецтвознавстві Білорусі ще в 1960-х роках позначилась тенденція до «привласнення» РЛ як пам'ятки «білоруської графіки» (див., наприклад: Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Минск, 1969. С. 52–53). Її сучасним зразком може служити стаття вітебської дослідниці, у якій стверджується, що «всі названі дослідниками попередніх поколінь [художні] “запозичення” цілком вкладаються у схему білоруського середньовічного мистецтва» (Крюкова И. С. Поэтика художественного языка миниатюр Радзивилловской летописи. *Искусство и культура*. 2011. № 4. С. 30).

⁹³⁶ Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В. Древнерусская книжность: Естественнаучные и сокровенные знания в России XVI в., связанные с Иваном Рыковым. Москва, 1994. С. 27.

⁹³⁷ «Хоча Радзивілівський літопис містить давньоруський текст, сам рукопис, треба гадати, було створено в XV ст. у межах Великого князівства Литовського (можливо, в Полоцьку)» *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 130.

глядати інакше, ніж як палеографічний курйоз⁹³⁸. Самий їхній опис також потребує коректив. Наприклад, позначка «О литве» (арк. 88) стосується не першої, як вказує Толочко (Р. 32), а третьої згадки про литовців у РЛ (див. арк. 2, 5). Неправильним є і прочитання окремих схолій (деякі з яких були обрізані). Скажімо, замість «зри» наявне «зрим» (з виносним м); трохи інакшою є ремарка щодо Володимира-Волинського: він явно «старей», а не «старший», ніж Луцьк (арк. 231).

Не акцентовано Толочком те, що деякі маргіналії не відповідають змістові маркованого тексту. Так, схолія «О митрополите Феопенте» (арк. 90) міститься поруч зі звісткою про поставлення Ярославом Мудрим митрополита Іларіона. Вочевидь, це нотатка-нагадування про його попередника, який зацікавив нашого коментатора раніше. І справді, навпроти його ремарки «О литве» міститься інформація не лише про Ярослава похід на литовців, а й про освячення «митрополитом Феопентом» церкви Богородиці, «юже созда Володимир, отець Ярославль» (1039 р.). Вочевидь, ця поодинокі згадка про діяльність Феопемпта (повторне освячення митрополитом давно збудованого храму) скерувала схоліаста РЛ до звістки 996 р. про завершення будівництва церкви Богородиці Десятинної, на честь якого князь Володимир виділив їй десятку свого «имения» і «градов», передавши цю десятину Анастасу Корсунянину. Коментатор РЛ, певно, не розумівся на реаліях тодішнього життя і прийняв останнього за митрополита. І саме тому, натрапивши нижче у літописі на згадку про Полонне як «град» Богородиці Десятинної (арк. 207 зв.), він маркував її позначкою «О Полоном митрополичем городе», що неправильно ані для давньоруських часів, ані для доби створення РЛ.

Цей фрагмент РЛ виглядає як найважливіший для нашого коментатора, бо поруч з нотаткою про Полонне ще й намальована одна з двох манікул, присутніх у рукописі⁹³⁹ (рис. 2). Однак це не дає підстав вважати його духовною особою: судя-

чи з маргіналій стосовно Новгороду й Полоцька (арк. 210, 239), наш схоліаст явно цікавився проявами активності міщанських спільнот (що слушно акцентувалось у літературі⁹⁴⁰). Звісно, він мав релігійний світогляд (з акцентом на пошанування Богородиці) — але це було типовим для середньовіччя. Що ж до його «демократичної» ремарки зі схваленням «давнын» (арк. 220 зв.), то у відповідному тексті РЛ йшлося не лише про вікові зібрання у Новгороді, Смоленську, Києві й Полоцьку⁹⁴¹, а й про порядок, коли рішення, прийняті мешканцями «старейших» міст, були обов'язковими для їхніх «пригородов». При цьому в літописі описано конфлікт, що в ньому як «старые»/«старшие» фігурували Ростов і Суздаль, а як «пригород» — Володимир; характерно, що літописець «заступається» за останній як за давнє місто: «постави бо преже град си велии Володимир и потом князь Андреи»⁹⁴².

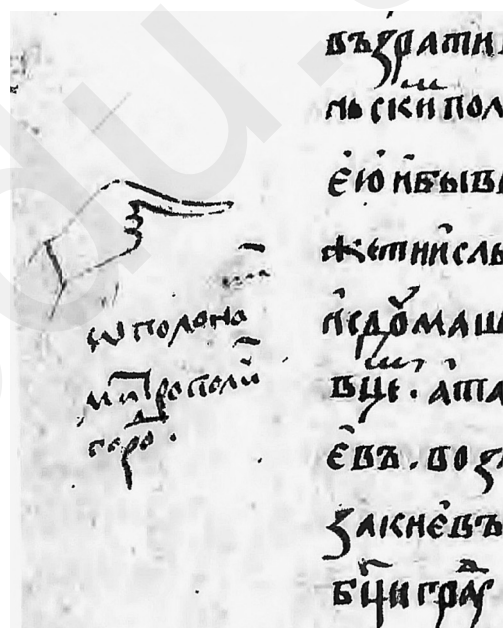

Рис. 2. Радзивілівський літопис.
Маргіналія й манікула на арк. 207 зв.

⁹³⁸ В останньому за часом описі РЛ почерк маргіналій визначається як «типовий рутенський півустав» (Жуков А. Е., Корогодина М. В., Подковырова В. Г. Рукописная книга в восточнославянских землях: Палеографические очерки и альбом рукописей БАН. Санкт-Петербург, 2023. С. 497).

⁹³⁹ Манікула — маргінальна позначка у вигляді руки з витягнутим вказівним пальцем. Друга манікула РЛ збереглася фрагментарно на арк. 200 зв., поруч із сюжетом про володимирську (вишгородську) ікону Богородиці. Толочко називає її своїм відкриттям, але вона занотована видавцями тексту РЛ в ПСРЛ (Радзивилівська летопись. С. 128). Це ж стосується і ремарки на арк. 2 зв. (порівн.: Tolochko O. Notes on the Radziwiłł Codex. Р. 32, fn. 6; Радзивилівська летопись. С. 12).

⁹⁴⁰ Чернецов А. В. К изучению Радзивилівской летописи. С. 286; его же. Радзивилівская летопись. *Свіцязь / Святязь: Альманах библиофилов Белоруссии*. Минск, 1989. С. 143, 147.

⁹⁴¹ Цікаво, що згадка про полочан відсутня у відповідному фрагменті Лаврентіївського літопису. Цей факт, зауважений Чернецовим, разом із менш значущими моментами й підштовхнув науковця до гіпотези, що РЛ був укладений не просто в Західній Русі, а саме в Полоцьку (порівн.: Чернецов А. В. К изучению Радзивилівской летописи. С. 286; его же. Радзивилівская летопись. С. 146; Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В. Древнерусская книжность. С. 27).

⁹⁴² Не виключено, що цей акцентований літописцем зв'язок Володимира-на-Клязьмі з князями Володимиром і Андрієм міг спричинитися до відповідного розуміння читачем РЛ звістки 1119 р. про відродження Володимиром свого сина Андрія на княжіння до Володимира (арк. 157 зв.), яке слід враховувати при аналізі маргінальної ремарки про вік «володимирської церкви».

Ця ситуація явно «зацепила» коментатора, який нижче, на арк. 231, спроектував її на Волинь, занотувавши: «Везде Володимирь старейши Луцк»⁹⁴³. Оце «везде» стосовно тексту РЛ є абсолютно голосливим: у літописі ніщо не свідчить про «старшинство» Володимира-Волинського, і коментатор просто видає бажане за дійсне. Утім, подібний прояв wishful thinking виказує його небайдужість до цього питання. Можливо, він не тільки цікавився минулим Волині, а й був її мешканцем чи мав певні контакти з цим регіоном. Зрозуміло, доволі проблематично відтворити резони та хід думок невідомої людини, від якої нас відділяє не одне століття, але, як показано вище, подеколи все-таки вдається встановити логічні зв'язки між уривчастими нотатками, залишеними анонімним коментатором, який мало знався на історичному матеріалі.

На думку Толочка, автора схолій цікавили передусім церковні справи і він, очевидно, походив з Володимира-Волинського. Ба більше, він нібито мав західноєвропейську освіту або принаймні був знайомий з прийомами читання, поширеними на латинському Заході (Р. 32, 37). Цей висновок зроблено на підставі згаданих вище двох манікул, які, мовляв, увиразнюють «культурне середовище нашого автора»: адже ці позначки були «чужими для нормального репертуару кириличних рукописів». Принаймні Толочкові відомі «лише два інші кириличні манускрипти з історичними текстами», де є подібні позначки; обидва датуються XVI ст. і походять з теренів Литовської держави (Р. 35–36).

Коригуючи ці твердження, слід зауважити, що коли навіть (невідомо чому) обмежуватись кириличними рукописами історичного змісту, до вказаних Толочком праць треба додати Хроніку Георгія Амартола з Супрасльського монастиря (середина 16 ст.)⁹⁴⁴. Однак манікули відомі й у великоруській традиції, чому, вочевидь, сприяли контакти з південнослов'янськими землями. Зв'язки Литовської Русі з Балканами були менш інтенсивними⁹⁴⁵, але й там, здається, можна було ознайомитись із цими позначками без освітньої подорожі до Західної Європи; цьому, зокрема, сприяло поширення інкунабул і палеотипів з друкованими манікулами (рис. 3).

Звісно, і манікули, і схолії відіграють суттєву роль при вивченні побутування та рецепції давніх пам'яток. Однак Толочко, рухаючись у річищі «волинської» теорії Нікітіна (хоч прямо на неї не посилаючись), використовує екстратеки для з'ясування місця та часу появи РЛ. Він звертається до сюжету про вік «володимирської церкви» (368 років), який ми розглянули вище. Шахматов датував відповідну ремарку (уміщену, нагадаємо, поруч зі звісткою про події 1119 р.) 1528 р., відштовхуючись від зафіксованої у РЛ дати побудови Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі (1160 р.). Так само датував цю нотатку й Нікітін, керуючись датою побудови Успенського собору у Володимирі-Волинському, наявною у пізньому Никонівському літописі (1160 р.). Ця дата фіктивна, бо, як слушно вказує Толочко, упорядник Никонівського літопису переплутав Володимир-на-Клязьмі з Володимиром-Волинським (Р. 38, fn. 9).

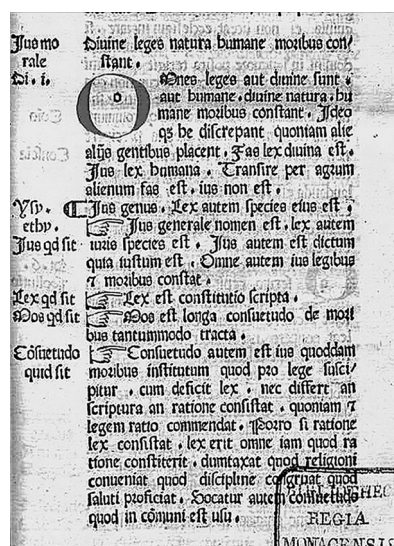

Рис. 3. Паоло Аттаванті, «Breviarium totius iuris canonici» (Мілан, 1479 р.). Зразки друкованих манікул

⁹⁴³ Зауважимо, що у джерелах 15 ст. Луцьк подеколи фігурує як «Луцьк Великий».

⁹⁴⁴ Анисимова Т. В. Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*. 2002–2003. Москва, 2003. С. 216, 222.

⁹⁴⁵ Турилов А. А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV — первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей. *Славянский альманах*. 2000. Москва, 2001. С. 247–285.

Водночас він вважає абсолютно неможливою аналогічну плутанину в разі з анонімним читачем РЛ, який, вочевидь, мав вільно, як справжній експерт, орієнтуватись у хитросплетіннях давньоруської історії. Проте обидва міста згадуються у літописах (і, зокрема, у РЛ) без додаткових визначень і розібратись з їхніми «координатами» у кожному конкретному випадку можна лише виходячи з контексту. Свого часу на цьому наголосив дослідник Олексій Бунін, зауваживши, що місто Володимир «без окреслення, в якій землі він знаходився», згадується у літописах з 988 р. і тільки перебіг подальших подій дає змогу з'ясувати, що йшлося про Володимир-Волинський⁹⁴⁶.

Толочко ж, здається, дивиться на невідомого схолиаста як на цілком компетентного історика. Обстоюючи «волинську» теорію походження РЛ і вважаючи, що у ремарці на арк. 157 зв. йшлося про «володимирську церкву» на Волині, дослідник, формально критикуючи Шахматова, пропонує інакше, аніж у статті Нікітіна, датування цієї маргіналії. Мовляв, коментатор, керуючись якимись власними міркуваннями, вважав, що храм був заснований у 1119 р., що в сумі з цифрою 368 дає 1487 р. як рік написання нотатки (Р. 37–38). При цьому він чомусь не згадує, що саме цю дату вже пропонували Подобєдова, Чернецов і Рибак⁹⁴⁷.

Забувши послатись як на міркування попередників, так і на те, що вказана дата була розкритикована Нікітіним⁹⁴⁸, Толочко виступає як її першовідкривач, наголошуючи, що вона «на диво рання, однак у ній немає нічого неможливого»: адже Микола Лихачов датував найранішу філігрань РЛ 1486 р. (Р. 38). Цілком зрозуміло, що сучасне датування паперу РЛ 1487–1494 рр.⁹⁴⁹ менше підходить для його побудов.

Водночас дослідник стверджує, що дата 1487 р. роз'яснює сенс схолії «Первое взятие киевское» на арк. 205 зв. Мовляв, вона з'явилася «під враженням від події, яка була все ще живою у пам'яті автора: катастрофічного погрому Києва армією кримського хана Менглі-Гірея у 1482 р. Це була трагедія безпрецедентного масштабу <...> Ця подія закарбувалась у свідомості сучасників як най-

більше лихо, що будь-коли спіткало древнє місто» (Р. 38, fn. 10).

Насправді ж коментатор РЛ лише маркував інцидент, який і досі вважається переломним у долі Києва як столиці Русі: його розорення військом на чолі з сином Андрія Боголюбського Мстиславом у 1169 р. Деталі цієї драматичної події подає Іпатіївський літопис⁹⁵⁰; у РЛ, як і в Лаврентіївському літописі, опис значно коротший, однак сенс того, що відбувалося, для літописця є очевидним: вороже військо «взяша Киев, его не бысть никогда же» (арк. 206). Трагедія повторилася у 1203 р., коли місто захопив і пограбував князь Рюрик Ростиславич; цього разу літописець (як і мініатюрист) не шкодує барв для відображення тогочасних жахів (арк. 237 зв. — 238 зв.) і наголошує: «Сотворися велико зло в Руской земли, якоже зла не было от крещения в Руской земли. Над Киевом напасти были суть и взятъя, не якоже ныне зло ся стася».

Цілком очевидно, що наш коментатор «упорядкував» у сенсі прецедентності дві звістки про небували київські погроми; при цьому він цілком залишався у межах давньоруського хронотопу, а не коментував власне сьогодення. Зрозуміло й те, що Толочко, як фахівець, не може не знати про події 1203 р. Ба більше, одна з його статей безпосередньо пов'язана з реаліями тогочасного «взяття»⁹⁵¹; отже, цей аргумент дослідника на користь датування схолій РЛ 1487 р. є просто маніпуляцією фактами.

Зрозуміло також, що ця дата перекреслює всі висловлені ним раніше в пандан Нікітіну думки стосовно появи РЛ у рамках діяльності єпископа Васіана з відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському після татарського «наїзду» 1491 р.⁹⁵² Тепер Толочко стверджує, що літопис постав з особливої нагоди або ж призначався якось патронові, але «ми, вочевидь, ніколи не дізнаємося, хто і з якою метою замовив Радзивілівський літопис» (Р. 38–39). Чомусь пішли в небуття й віднайдені ним у РЛ зображення «есхатологічних звірів», хоча датування літопису 1487 р. відкриває широкий простір для гіпотез, пов'язаних із очікуванням пришествя Антихриста в 1492 р.

⁹⁴⁶ Бунін А. О времени основания города Владимира на Клязьме. *Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом*. Москва, 1898. № 5–6. С. 179. З літописним Володимиром подеколи плутаються й сучасні дослідники, озброєні фаховою літературою та довідниками (див., зокрема, зауваги С. Михеєва щодо книги Н. Милютенко «Святые князья-мученики Борис и Глеб» (Санкт-Петербург, 2006): *Scriniium*. № 2 (2006). С. 448–449).

⁹⁴⁷ Подобєдова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей. С. 89, прим. 59; Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 286; Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 203, 211.

⁹⁴⁸ Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 545–546.

⁹⁴⁹ Кукушкина М. В. Предисловие к изданию. *Радзивилловская летопись*. Кн. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. С. 5–6.

⁹⁵⁰ Подвальнов Е. Д. Взятие Киева в 1169 году Мстиславом Андреевичем в двух летописных традициях. *Палеоросия*. 2023. № 1. С. 39–45.

⁹⁵¹ Толочко А. «Порты блаженных первых князей»: К вопросу о византийских политических теориях на Руси. *Южная Русь и Византия*. Киев, 1991. С. 34–42.

⁹⁵² Толочко А. Приписовки зверей... С. 74.

Більше не йдеться і про РЛ як «муляж»; тепер науковець твердить, що, позаяк літопис залишився незавершеним і певний час не мав палітурки, до нього ставилися доволі недбало: до рукопису мали доступ «різні люди» (у тому числі з «західним» бекграундом), які, зокрема, додавали власні малюнки й виправляли вже існуючі (Р. 38–39).

За приклад такого втручання йому править «малюнок сонця на арк. 124 зв.» (див. рис. 4–5), який «копіює ілюстрацію зі знаменитої Нюрнберзької хроніки (надрукованої у 1495 р.)» (Р. 39). Це твердження потребує низки коректив. По-перше, Нюрнберзька хроніка Шеделя побачила світ у 1493 р. По-друге, як свідчить докладний аналіз цього рисунка, здійснений Чернецовим, у картині посухи намальоване не сонце, а небесне знамення («круг посереде неба превелик»). Чернецов також зауважив, що таке зображення є типовим для західноєвропейської іконографії (зокрема, для книжкової графіки й геральдики⁹⁵³).

Рис. 4. Радзивілівський літопис. Арк. 124 зв.

Але ще цікавішим є інше його спостереження: це зображення зроблено рукою першого майстра й не домальовувалося⁹⁵⁴. Отже, якщо воно є первинним, то, згідно з думкою Толочка, виходить, що малюнок на арк. 124 зв. був зроблений після 1493 (ба навіть 1495!) р., а по крайній запис на арк. 157 зв. — у 1487 р. Це, звісно, неможливо, тож до-

сліднику слід відмовитись або від свого датування схоції, або від думки про запозичення зображення з Нюрнберзької хроніки. Загалом хроніка Шеделя (яка широко розійшлася Європою через великий наклад) від часів праці Володимира Сизова⁹⁵⁵ вважається одним із візуальних джерел РЛ⁹⁵⁶, і це відсуває його створення десь на кінець 1490-х років.

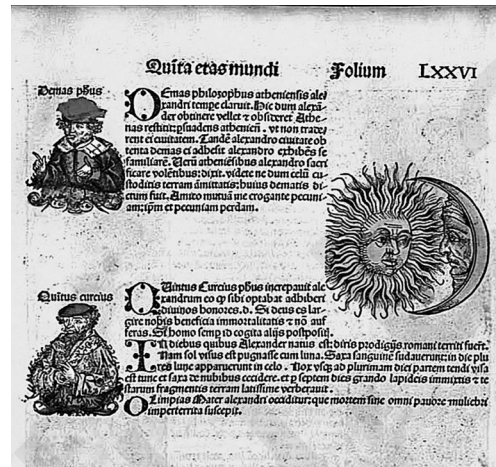

Рис. 5. Зображення сонця в хроніці Шеделя (арк. 76)

Цілком зрозуміло, чому Толочко переглянув дату схоції стосовно віку «володимирської церкви», запропоновану Нікітіним. По крайній запис, зроблений у 1528 р., є надто пізнім, аби свідчити про місце створення РЛ. Натомість коментатора з 1487 р. можна оголосити «одним із найперших читачів манускрипту» (Р. 37, 42) й акцентувати його зв'язок із Волинню⁹⁵⁷. Тож для Толочка теза про волинське походження РЛ, попри його фактичну відмову від всіх своїх попередніх напрацювань (а разом і від побудов Нікітіна), залишається наріжною. Завершуючи статтю, він навіть заявляє: «Все вказує на те, що Радзивілівський літопис був створений на Волині» (Р. 39). Своєю безапеляційністю це твердження дещо нагадує згадану вище маргіналію РЛ «Везде Володимирь старей ніж Луцк», яка була абсолютно голослівною. Насправді ж, як засвідчив наш аналіз, можна хіба допустити волинське походження коментатора РЛ, який у 1528 р. міг перебувати у будь-якому місці Ли-

⁹⁵³ Прикладом цього може служити герб Подільської землі в друкованій «Хроніці Констанцького собору» Ульріха фон Ріхенталя; цікаво, що Артамонов вбачав у ній іконографічні паралелі з РЛ (Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. С. 24).

⁹⁵⁴ Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 278–279.

⁹⁵⁵ Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи: (Археологический этюд). ИОРЯС. Т. 10, кн. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–50.

⁹⁵⁶ Тим часом Толочко посилався на спостереження Сизова у своїй першій статті, присвяченій РЛ, цього разу коректно датуючи хроніку 1493 р. (Толочко А. Приписовки зверей... С. 84).

⁹⁵⁷ Власне, вже у попередній своїй статті дослідник, формально розвиваючи думки Нікітіна, зазначав, що маргінальні приписки у РЛ унаочнюють інтереси його творців (Толочко А. Приписовки зверей... С. 74). Фактично, ніде не роз'яснюючи сутність «переконливої» теорії Нікітіна, Толочко перетворює її на абстрактну тезу й об'єкт маніпулювань.

товської держави, де постав чи зрештою опинився РЛ⁹⁵⁸.

На відміну від Олексія Толочка ми схилиємося до вже усталених уявлень про місце походження РЛ. Передусім, його смоленська «прописка» здається цілком вірогідною з огляду на відзначені у фаховій літературі мовні особливості рукопису (що їх Толочко послідовно ігнорує). До того ж на початку 16 ст. Смоленськ пережив чимало бурхливих подій, які, на наш погляд, могли відбитися на долі РЛ. Маємо на увазі передусім боротьбу Москви за Смоленськ і його остаточне завоювання Василієм III у 1514 р.

Поза будь-яким сумнівом, ці воєнно-політичні колізії мали й певний соціокультурний аспект: адже вони спричинили не тільки масові «виїзди» до Великого князівства Литовського смолян, санкціоновані Василієм III (який їх «к королю отпустил»)⁹⁵⁹, а й розпорощення сконцентрованих у місті манускриптів. Певно, саме тому дорогоцінний Київський Псалтир, створений на замовлення смоленського владики Михаїла (1397 р.), зрештою опинився в руках земського підскарбія Абрама Єзофовича і був вкладений ним у віленську Микільську церкву (1518 р.). Аналогічно теренами Литовської держави міг «мандрувати» і РЛ, врешті-решт потрапивши в чуже у сенсі культурного рівня середовище.

Що ж до причин появи літопису, то нам здається прикметною мініатюра, присутня на самому його початку, на арк. 4 зв. Вона примикає до сюжету про розселення слов'янських «племен» — зокрема кривичів, «их же град єсть Смоленськ» (рис. 6). Мініатюра підписана «Град Смоленск», однак, як слушно наголошувалось у літературі⁹⁶⁰, не має жодного стосунку до тексту РЛ. На ній зображено двох князів, що від них смоляни отримують якісь сувої. Андрій Нікітін інтерпретує їх як «установні грамоти» і, схоже, має рацію у цьому разі. Скидається на те, що цей малюнок потрапив до РЛ не через помилку (адже на самому початку роботи над літописом її навряд чи можна було припуститися), а з огляду на реалії, актуальні для Смоленська на зламі 15–16 ст.

Рис. 6. Радзивіллівський літопис. Арк. 4 зв.

Відомо, що за часів правління Казимира IV Ягеллончика Смоленськ мав обласний привілей, виданий володарем Литви у 1440-х роках. З його смертю (1492 р.) на порядок денний висунулося питання про затвердження норм місцевого права новим великим князем литовським Олександром. Особливої гостроти йому надавали порушення, допущені за намісництва пана Миколая Радзивіловича (1482–1486 рр.), який запровадив чимало безпрецедентних «новин». Щоправда, Казимир оперативно відреагував на ці події і виправив ситуацію та й Миколай Радзивілович зрештою порозумівся з місцевою громадою. Вже ставши канцлером (головою великокняжої канцелярії) і віленським воєводою (1492 р.), він допомагав її представникам комунікувати з двором литовського «господаря», а в 1505 р. поставив свій підпис під Олександровим привілеєм Смоленську. До його складу, окрім Казимирового привілею, увійшли два документи, пов'язані з нехтуванням смоленською «давниною» в ті часи, коли у місті поряdkував Миколай Радзивілович; тож він і сам, хай у дещо химерний спосіб, долучився до кодифікації місцевого права⁹⁶¹.

Формально видача привілею 1505 р. була відповіддю на чолобиття «всего поспольства места, земли Смоленское», що його речником виступав смоленський єпископ Йосиф Солтан. Суто хронологічно воно виглядає дещо запізненим⁹⁶², адже

⁹⁵⁸ Зауважимо, що навіть походження писця само по собі не визначає місце появи рукопису. Покажемо у цьому сенсі є комплект міней, створених на замовлення пана Солтана Олександровича у 1487–1488 рр. Міней на березень–квітень були переписані смолянином Сеньком, на травень–червень — уродженцем Турова Заньком; місце, де вони переписувались, у колофонах не назване й, отже, нам невідоме (див.: Бубнов П. Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александра Жировичского XV в. *Труды Минской духовной академии*. Вып. 15. Минск, 2018. С. 177–180).

⁹⁵⁹ Кром М. М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. Москва, 1995. С. 205–210, 237–253.

⁹⁶⁰ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 239; Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 537–538.

⁹⁶¹ Докладно всі ці моменти розглянуто у публікаціях: Полехов С. В. Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV — начало XVI в.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2015. № 1. С. 115–134; его же. Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2019. № 1. С. 95–99.

⁹⁶² Смоленщина отримала від Олександра потвердний регіональний привілей задовго до останнього з-поміж земель Литовської держави (Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. Poznań, 1995. S. 69–73).

його можна було приурочити до Олександрового візиту до міста в 1497 р. Чи не міг у той час постати задум створення РЛ як подарунка володарю Литви (із викладом історії Русі⁹⁶³ та візуальним натяком на давнє упривілейоване становище Смоленська⁹⁶⁴)? І чи не є можливим те, що, своєчасно не завершений, забракований і підданий переробці з урахуванням тодішніх західних зразків, літопис зрештою пішов у непам'ять через воєнні обставини й зміну владики на початку 16 ст.?

У цьому зв'язку згадується літопис Авраамки, на який у 1913 р. посилався Шахматов, обстоюючи смоленське походження РЛ. За час, який спливав відтоді, погляди науковців на роль писця Авраамки у створенні цієї пам'ятки зазнали суттєвих коректив. Нині вважається, що у 1495 р. він лише переписав її останній аркуш (пошкоджений через брак палітурок) і додав до неї «Літописець великих князів литовських»; висловлюється й думка, що ця робота була санкціонована не тільки смоленським єпископом Йосифом Болгариновичем (про що Авраамка написав у колофоні), а й кимсь у литовських політичних верхах⁹⁶⁵.

До останніх, між іншим, безумовно належав згаданий вище пан Миколай Радзивілович, який у 1492–1510 рр. обіймав посади канцлера й віленського воеводи. Як уже зауважено вище, він підтримував та протегував смолян і, зокрема, долучився до появи Олександрового привілею 1505 р.; цікаво й те, що під час свого порядкування у Смоленську він устиг заприятелитися з тамтешнім пра-

вославним духовенством: смоленський владика Йоаким був хресним батьком його сина Юрія⁹⁶⁶.

З Миколаєм Радзивіловичем, хай і непрямо, пов'язана й надзвичайно цікава писемна пам'ятка, втрачена для історії у недалекому минулому: «Приточник» його писаря Васька (1483 р.). Рукопис з колекції Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря якимось чином загубився у фондах Центрального державного історичного архіву України⁹⁶⁷, але, на щастя, був описаний Миколою Петровим і Володимиром Перетцем⁹⁶⁸.

У науці ця пам'ятка залишилась недооціненою. Було опубліковано лише чотири фрагменти цієї писаної півуставом збірки «з сильно зазначеними прикметами канцелярської українсько-білоруської мови»⁹⁶⁹. Руфіною Дмитрієвою її характер був визначений як енциклопедичний⁹⁷⁰. У «Приточнику» було об'єднано хронологічні виписки, зразки роботи «пожидовлених» («Логіку» Аль-Газалі⁹⁷¹) та антиіудейські праці, церковну літературу й «писання ложная» («Арістотелеві врата», «Лунник»⁹⁷², замовляння проти лихоманки («тресавицы»))⁹⁷³, а також, за визначенням Дмитра Чижевського, твори, дотичні до «західно-європейської релігійної легенди»⁹⁷⁴. До них приймає фрагмент послання Феофіла Дедеркина, адресованого московському князю Василю II Темному, з описом землетрусів, які спіткали Італію у 1456 р.⁹⁷⁵; воно ґрунтується на перекладі анонімного листа до кардинала Просперо Колонна⁹⁷⁶.

⁹⁶³ Цей огляд був актуалізований претензіями Івана III на руські землі в складі Литовської держави, уперше озвученими у 1493 р. у формі зміни титулу на «государь всея Руси». У 1494 р. Олександр погоджувався визнати його лише тоді, коли московський володар (який ще у 1490 р. в угоді з цесарем Максиміліаном проголосив курс на опанування «великого князівства Киевского») експліцитно зречеться претензій на Київ (докладніше див.: Русина О. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи. *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 85–88).

⁹⁶⁴ За бажання на малюнку можна навіть побачити відсилку до режиму діархії в давній Литві, про який у привілеї 1505 р. нагадує фраза щодо попередніх «господарей», які сиділи «на Вильни а на Троцох» (Полевих С. В. Привілей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г. С. 97). Звісно, подібна алюзія є абсолютно довольною. До речі, на думку Чернецова, на мініатюрі зображені Смоленськ і Полоцьк; «надпис же “град Полоцк”, можливо, відсутній з тієї причини, що він як місто у тексті не згаданий» (Чернецов А. В. Радзивилловская летопись. С. 146).

⁹⁶⁵ Летопись Авраамки. *ПСРЛ*. Т. 44. Санкт-Петербург, 2018. С. V–VII. Див. також: Бобров А. Г. Новгородские летописи XV века. Санкт-Петербург, 2001. С. 229–233.

⁹⁶⁶ Ліцкевіч А. У. Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаві. *Здабыткі*. Вып. 11. Мінск, 2009. № 17. С. 30.

⁹⁶⁷ Визирь А. П. Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР. *Проблемы рукописной и печатной книги*. Москва, 1976. С. 63, прим. 1.

⁹⁶⁸ Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. Москва, 1896. № 493 (1655). С. 218–221; Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды: К истории лунника. *ИОРЯС*. Т. 6, кн. 3. Санкт-Петербург, 1901. С. 54–60.

⁹⁶⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 1. Київ, 1995. С. 93.

⁹⁷⁰ Дмитриева Р. П. Четыре сборники XV в. как жанр. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 27. Ленинград, 1972. С. 173.

⁹⁷¹ Надрукована: Неверов С. Л. Логика иудействующих. *Университетские известия*. Киев, 1909. № 8. С. 39–62.

⁹⁷² Надрукований: Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. С. 60–72.

⁹⁷³ Текст надруковано: Перетц В. Н. Новые труды по источниковедению древне-русской литературы. *Университетские известия*. Киев, 1906. № 12. С. 117.

⁹⁷⁴ Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956. С. 217.

⁹⁷⁵ Цей фрагмент надруковано: Малинин В. Старець Елеазарова монастиря Филофей і його послання: Историко-литературное исследование. Киев, 1901. С. 234.

⁹⁷⁶ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV–XVI веков. *Из истории литературных связей России*. Ленинград, 1980. С. 158–163.

Широта інтересів писаря вказує у ньому, всупереч твердженням деяких науковців⁹⁷⁷, доволі неординарну постать. Водночас стає зрозумілим, що в Смоленську він мав вільний доступ до широкого кола літератури різноманітного спрямування і перебував у неоднорідному в культурному сенсі оточенні. Саме в такому середовищі й міг постати РЛ з огляду на наявність в його «малоцерковному», словами Чернецова, оформленні не лише західноєвропейських прикмет, а й таких неортодоксальних моментів, як зображення геомантичних практик на арк. 228 (рис. 7) і, ширше, вираженого «інтересу ілюстраторів до таємних знань і забобонів», гадань та астрології⁹⁷⁸.

При цьому, у принципі, і самий Васко міг долучитися до творення РЛ, адже коли Миколай Радзивіллович переїхав до Вільна, він, вочевидь, залишився в Смоленську, а не перебрався до столиці: тепер функції писаря Миколая Радзивілловича виконував Сенько Терехович, також уродженець Смоленська.

Загалом наші міркування про середовище, у якому постав РЛ, ґрунтуються радше на джерелознавчому чутті, аніж на фактичних даних. Однак ми вже переконались у продуктивності дослідження літературних пам'яток зламу 15–16 ст. у щільному зв'язку з колізіями політичної історії Литовської держави⁹⁷⁹. Можливо, саме вони є й одним із ключів до «таємниць Радзивілівської літопису», які намагався розгадати Нікітін.

Рис. 7. Радзивілівський літопис. Арк. 228.

Що ж стосується маргіналій РЛ, то науковцям слід відмовитись від думки про те, що вони здатні пролити світло на процес творення пам'ятки. Ким був їхній автор, встановити неможливо й так само неможливо вийти через нього на замовників літопису та обставини його появи.

REFERENCES

- Anisimova, T. V. (2003). Supraslskii spisok Khroniki Georgiia Amartola. *Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka*. 2002–2003, 192–227. Moscow [in Russian].
- Artamonov, M. I. (1931). Miniatiury Kenigsbergskogo spiska letopisi. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi ku'tury*, 10/1, 1–28 [in Russian].
- Artsikhovskii, A. V. (2004). *Drevnerusskie miniatiury kak istoricheskii istochnik*. Tomsk; Moscow [in Russian].
- Bobrov, A. G. (2001). *Novgorodskie letopisi XV v*. Saint Petersburg [in Russian].
- Bunin, A. (1898). O vremeni osnovaniia goroda Vladimira na Kliazme. *Arkheologicheskie izvestiia i zametki*, 5–6, 179–189, Moscow [in Russian].
- Chernetsov, A. V. (1981). K izucheniiu Radzivilovskoi letopisi. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, 36, 274–288, Leningrad [in Russian].
- Chernetsov, A. V. (1989). Radzivilovskaia letopis. *Svitsiaz' / Svitiaz'*, 139–147, Minsk. [in Russian].
- Chyzhevskiy, D. (1956). *Istoriia ukrainskoi literatury*. New-York [in Ukrainian].
- Dmitrieva, R. P. (1972). Chet'i sborniki XV v. kak zhanr. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, 27, 150–180, Leningrad [in Russian].
- Gantsov, V. N. (1927). Osobennosti iazyka Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, 32, 177–242 [in Russian].

⁹⁷⁷ Маємо на увазі Івана Паславського, котрий вважав «Приточник» київським за походженням і наголошував на тому, якою «величезною популярністю тішилася астрономія та астрологія при дворі київських князів Олельковичів у середині XV ст., коли астрономічно-астрологічними питаннями цікавилися не тільки ясновельможні особи, а й їхні посполиті писарі» (Паславський І. Наукові знання у контексті української культури другої половини XVI — першої половини XVII ст. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Т. 231. Львів, 1996. С. 37).

⁹⁷⁸ Чернецов А. В. Радзивіловская летопись. С. 142, 146.

⁹⁷⁹ Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 13–21; її ж. Супрасльська обитель на перехресті культур: українські аспекти (XVI ст.). *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації*. Київ, 2020. С. 294–316.

- Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia ukrainskoi literatury*, 5/1. Kyiv [in Ukrainian].
- Ilin, V. V. (1992). *Smolensk — slovo starinnoe i charuiushchee*. Smolensk [in Russian].
- Katser, M. S. (1969). *Izobrazitelnoe iskusstvo Belorussii dooktiabrskogo perioda*. Minsk [in Russian].
- Kazakova, N. A. (1980). *Zapadnaia Evropa v russkoi pismennosti XV–XVI vv.* Leningrad [in Russian].
- Kriukova, I. S. (2011). Poetika khudozhestvennogo iazyka miniatiur Radzivilovskoi letopisi. *Iskusstvo i kultura*, 4, 24–30 [in Russian].
- Krom, M. M. (1995). *Mezh Rus'iu i Litvoi*. Moscow [in Russian].
- Kukushkina, M. V. (1994). Predislovie k izdaniiu. *Radzivilovskaia letopis*, 2: Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatiur (5–12). Saint Petersburg; Moscow [in Russian].
- Malinin, V. (1901). *Starets Eleazarova monastyria Filofei i ego poslaniia*. Kiev [in Russian].
- Mikheev, S. (2006). Review: Miliutenko, N. Sviatye kniazia-mucheniki Boris i Gleb (Sankt-Peterburg, 2006). *Scrinium*, 2, 446–456 [in Russian].
- Neverov, S. L. (1909). Logika iudeistvuiushchikh. *Universitetskie izvestiia*, 8, 39–62 Kiev [in Russian].
- Nikitin, A. L. (2004). O Radzivilovskoi letopisi. *Germenevtika drevnerusskoi literatury*, 11, 526–557 [in Russian].
- Paslavskiy, I. (1996). Naukovi znannia u konteksti ukrainskoi kultury druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, 231, 17–43 [in Ukrainian].
- Peretts, V. N. (1901). Materialy k istorii apokryfa i legendy: K istorii lunnika. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, 6/3, 1–126 [in Russian].
- Peretts, V. N. (1906). Novye trudy po istochnikovedeniiu drevne-russkoi literatury. *Universitetskie izvestiia*, 12, 105–124, Kiev [in Russian].
- Petrov, N. I. (1896). *Opisanie rukopisnykh sobraniy, nakhodivshchikhsia v gorode Kieve*, 2, Moscow [in Russian].
- Pietkiewicz, K. (1995). *Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*. Poznań [in Polish].
- Podobedova, O. I. (1965). *Miniatiury russkikh istoricheskikh rukopisei: K istorii russkogo litsevoogo letopisaniia*. Moscow [in Russian].
- Podvalnov, E. D. (2023). Vziatie Kieva v 1169 godu Mstislavom Andreevichem v dvukh letopisnykh traditsiiakh. *Paleorosiia*, 1, 34–52 [in Russian].
- Polekhov, S. V. (2015). Privilei velikikh kniazei litovskikh Smolenskoj zemli (seredina XV — nachalo XVI v.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, 115–134 [in Russian].
- Polekhov, S. V. (2019). Privilei Aleksandra Yagellona Smolenskoj zemle 1505 g. *Drevniaia Rus: Voprosy medievistiki*, 1, 95–99 [in Russian].
- Rusyna, O. (2001). Ukrainski zemli iak ob'iekt zmahan derzhav Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy*, 78–106, Kyiv [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2017). Polityko-konfesiini oriientyry pravoslavnykh kantseliarystiv rubezhu XV–XVI st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–23 [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2020). Supraslska obyitel na perekhresti kultur: ukrainski aspekty (XVI st.). *Liudyna, suspilstvo, vlada v davnii ta ranniomodernii Ukraini*, 286–316, Kyiv [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2024). Do kharakterystyky skryptorii kniazia Volodymyra Vasylykovycha. *Hileia: Naukovyi visnyk*, 201–202, 84–90 [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2024). Volynske pokhodzhennia Radzyvillivskogo litopysu: analiz naukovoi hipotezy. *Kyivski istorychni studii*, 2 (19), 137–150 [in Ukrainian].
- Rybakov, B. A. (1984). *Iz istorii kultury drevnei Rusi: Issledovaniia i zametki*. Moscow [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1994). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi i russkie litsevye rukopisi X–XII vv. *Radzivilovskaia letopis*, 2: Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatiur (280–301). Saint Petersburg, Moscow [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (1902). Opisanie rukopisi. *Radzivilovskaia ili Kenigsbergskaia letopis*, 2: Stati o tekste i miniatiurakh rukopisi (1–17), Saint Petersburg, Moscow [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (1913). Zametka o meste sostavleniia Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. *Sbornik v chest 70-letii professora D. N. Anuchina*, 69–75, Moscow [in Russian].
- Shchelchkova, T. A. (2008). «Radzivilovskaia» ili «Smolenskaia» letopis? *Izvestiia Smolenskogo gosudarstvennogo un-ta: Istoricheskie nauki*, 4, 174–179 [in Russian].
- Simonov, R. A., Turilov, A. A., & Chernetsov, A. V. (1994). *Drevnerusskaia knizhnost*. Moscow [in Russian].
- Sizov, V. I. (1905). Miniatiury Kenigsbergskoi letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, 10/1, 1–50 [in Russian].
- Smirnov, Ya. I. (1908). Risunki Kieva 1651 g. po kopiiam ikh kontsa XVIII v. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sezda*, 197–512. Moscow [in Russian].
- Svirin, A. N. (1964). *Iskusstvo knigi Drevnei Rusi XI–XVII vv.* Moscow [in Russian].
- Tolochko, A. (1991). «Porty blazhennykh pervykh kniazei»: K voprosu o vizantiiskikh politicheskikh teoriiakh na Rusi. *Yuzhnaia Rus i Vizantiia*, 34–42, Kyiv [in Russian].
- Tolochko, O. (1997). Review: Simonov, R. A., Turilov, A. A., & Chernetsov, A. V. *Drevnerusskaia knizhnost* (Moskva, 1994). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 128–130 [in Ukrainian].

- Tolochko, A. (2005). Prirysovki zveri k miniaturam Radzivilovskoi letopisi i problema proiskhozhdeniia rukopisi. *Ruthenica*, 4, 62–84 [in Russian].
- Tolochko, O. (2013). Notes on the Radziwiłł Codex. *Studi Slavistici*, 10, 29–42 [in English].
- Tolochko, A. (2014). «Ne prestupati predela bratnia» (ob istochnikakh miniatur Radzivilovskoi letopisi). *Ruthenica*, 12, 67–81 [in Russian].
- Turilov, A. A. (2001). Yuzhnoslavianskie pamiatniki v literature i knizhnosti Litovskoi i Moskovskoi Rusi XV — pervoi poloviny XVI v. *Slavianskii almanakh*, 247–285, Moscow [in Russian].
- Vizir, A. P. (1976). Sobranie knig XV st. v otdele rukopisei NB AN USSR. *Problemy rukopisnoi i pechanoi knigi*, 63–70, Moscow [in Russian].
- Zhukov, A. E., Korogodina M. V., & Podkovyrova, V. G. (2023). Rukopisnaia kniga v vostochnoslavianskikh zemliakh: Paleograficheskie ocherki i albom rukopisei BAN. Saint Petersburg [in Russian].

Дата надходження до редакції: 07.02.2025 р.
Дата схвалення до публікації: 21.02.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)